

KOLIKO UDOMLJENA DJECA SUDJELUJU U ODLUČIVANJU O SVOJOJ BUDUĆNOSTI I OBITELJI U KOJOJ ĆE ODRASTATI?

**rezultati fokus-grupa s udomljenom djecom i smjernice za njihovo uključivanje u
donošenje odluka vezanih za njihovu budućnost i obitelj u kojoj će odrastati**

Autori (navedeni abecednim redom):

Andrea Gerčar, mag.psych.

Alma Pezerović, mag. polit. soc.

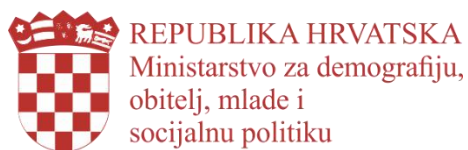
Diana Topčić-Rosenberg, mr. sc. javne uprave

Diana Šinjori, mag. psych.

Sva prava pridržava **ADOPTA - udruga za potporu posvajanju**. Pri korištenju citata i materijala iz ovog istraživanja molimo da navedete izvor.

Istraživanje je provedeno u okviru projekta „*Dijete u obitelji, obitelj u zajednici – podrška socijalnom uključivanju posvojene djece i djece u sustavu skrbi*“ uz financijsku potporu **Ministarstva za demografiju, obitelj, mlade i socijalnu politiku**, kojem ovom prilikom zahvaljujemo.

ADOPTA zahvaljuje djeci i mladim osobama koji su sudjelovali u fokus-grupama, partnerima na projektu **Forumu za kvalitetno udomiteljstvo djece** te stručnjacima socijalne skrbi koji su pridonijeli formiranju ovih smjernica.

SADRŽAJ

1 O PROJEKTU	4
1.1 Sudionici	4
1.2 Postupak prikupljanja podataka	5
1.3 Fokus-grupe	5
1.4 Metoda obrade podataka	5
1.5 Izrada Smjernica za uključivanje udomljene djece u donošenje odluka vezanih za njihovu budućnost i obitelj u kojoj će odrastati	6
2 ŠTO NAM DJECA GOVORE? – PORUKE DJECE IZ SUSTAVA SKRBI	6
2.1 Odnos sa stručnjacima koje vode postupak smještaja djeteta	7
2.2 Razumijevanje pojmova udomiteljstvo i posvojenje	10
2.3 Uključenost djece u odlučivanje o njihovoj budućnosti i životu u obitelji.....	12
2.4 Način na koji djeca žele biti uključena	13
3 ZAKLJUČAK.....	15
4 SMJERNICE ZA UKLJUČIVANJE UDOMLJENE DJECE U DONOŠENJE ODLUKA VEZANIH ZA NJIHUVU BUDUĆNOST I OBITELJ U KOJOJ ĆE ODRASTATI	16
4.1 SMJERNICE ZA UKLJUČIVANJE DJECE - uloga centara za socijalnu skrb u osiguravanju aktivne uloge djeteta u odlučivanju o njegovoj budućnosti i obitelji u kojoj će odrastati.....	17
4.2 SMJERNICE ZA UKLJUČIVANJE DJECE - uloga udomitelja u osiguravanju aktivne uloge djeteta u odlučivanju o njegovoj budućnosti i obitelji u kojoj će odrastati	19
4.3 SMJERNICE ZA UKLJUČIVANJE DJECE - kako ostvariti pravo djeteta na odlučivanje o njegovoj budućnosti i obitelji u kojoj će odrastati	19
5 LITERATURA	23

1 O PROJEKTU

ADOPTA – udruga za potporu posvajanju u suradnji s **Forumom za kvalitetno udomiteljstvo djece** provela je fokus-grupe s djecom u udomiteljstvu s ciljem dobivanja uvida u stupanj i kvalitetu *informiranosti djece o sustavu skrbi* u kojem odrastaju, *mogućim alternativama i ishodima* u planiranju njihovog smještaja (npr. promjena smještaja, posvojenje) te *mogućnostima g sudjelovanja* u donošenju odluka koje se tiču njihove budućnosti i odrastanja u obitelji.

Fokus-grupe su provedene u okviru projekta **u obitelji, obitelj u zajednici'** uz financijsku potporu Ministarstva za demografiju, obitelj, mlade i socijalnu politiku. Projekt, proveden u suradnji s Centrom za socijalnu skrb Slavonski Brod i Forumom za kvalitetno udomiteljstvo djece, težio je povećanju regionalne ujednačenosti usluga namijenjenih rizičnim skupinama posvojiteljske populacije te povećanju socijalne uključenosti djece koja žive u sustavu skrbi.

Tijekom projekta, u razdoblju od 1.11.2017 do 25.11.2018., organizirane su slijedeće aktivnosti:

- Mobilni tim ADOPTA u Slavonskom Brodu,
- Konzultacije s udomljenom djecom,
- Izrada **Smjernica za uključivanje udomljene djece u donošenje odluka vezanih za njihovu budućnost i obitelj u kojoj će odrastati.**

1.1 Sudionici

Provedeno je ukupno 5 fokus-grupa, u Vukovarsko-srijemskoj, Međimurskoj i Sisačko-moslavačkoj županiji, u kojima je sudjelovalo 26 djece (17 djevojčica i 9 dječaka), od 7 do 16 godina starosti. Uzorak je prigodan, a sudionici su bili djeca smještena u udomiteljske obitelji. Raspon boravka u udomiteljstvu proteže se od 3 mjeseca do 14 godina. Prije smještaja u trenutačnu udomiteljsku obitelj, djeca su živjela u drugoj udomiteljskoj obitelji, dječjem domu ili s biološkom obitelji.

1.2 Postupak prikupljanja podataka

Kako bi djeca mogla sudjelovati u fokus-grupama dobivena je suglasnost nadležnih centara za socijalnu skrb te skrbnika djece. Sudionici su odabrani uz pomoć **Foruma za kvalitetno udomiteljstvo djece** i udruge udomitelja za djecu Sisačko-moslavačke županije **Osmijeh djeteta**, pri čemu se vodilo računa o dobi, zdravstvenom stanju i zrelosti djeteta.

Svi sudionici su prije početka istraživanja informirani o ciljevima istraživanja, mogućnosti odustajanja od sudjelovanja, anonimnosti podataka te mogućnosti uvida u rezultate.

1.3 Fokus-grupe

Kroz grupni razgovor željelo se utvrditi *na koji način djeca razumiju status u kojem se nalaze, jesu li svjesni prava koja im pripadaju*, te jesu li i u kojoj mjeri u mogućnosti *ta prava ostvarivati*. Provedene su konzultacije s djecom kroz ukupno 5 fokus-grupa. Grupe su formirane prema uzrastu djece. Iznimka su bile grupe koje su, zbog koordinacije slobodnog vremena, formirane prema udomiteljskim obiteljima, stoga su djeca koja žive u istim udomiteljskim obiteljima, bez obzira na uzrast, činila istu fokus-grupu.

Fokus-grupe održale su i vodile djelatnice **ADOPTÉ - udruge za potporu posvajanju** i **Foruma za kvalitetno udomiteljstvo djece** u razdoblju od ožujka do lipnja 2018., u prostorijama udruge Europski dom Vukovar, Udruga udomitelja za djecu Sisačko-moslavačke županije Osmijeh djeteta i Kuća mogućnosti Čakovec. Konzultacije su provedene po pripremljenom predlošku za strukturirani razgovor i uz prethodnu suglasnost sudionika. Snimane su diktafonom, a trajale su približno jedan sat.

1.4 Metoda obrade podataka

Nakon provedenih fokus-grupa izrađeni su transkripti koji su bili osnova za kvantitativnu i kvalitativnu analizu podataka.

Fokus grupe provedene su s ciljem dobivanja cjelovitije slike o složenom problemu uključivanja djece u proces odlučivanja o povratku u biološku obitelj, ostanku u udomiteljstvu ili posvojenju. Navedeni rezultati su svojevrsna nadopuna istraživanju UNICEF-a: *"Što nam djeca govore o udomiteljstvu"*, provedenom 2012. s ciljem dobivanja uvida u perspektivu djece i mladih u alternativnoj skrbi o njihovoj osviještenosti, informiranosti i prilikama za donošenje

odluka važnih za njihovu dobrobit i budućnost. S obzirom na ograničenja kvalitativnih metoda obrade podatka i manjeg broja sudionika u istraživanju, kod kreiranja Smjernica za stručnjake oslanjalo se i na dosadašnja istraživanja, primjere dobre prakse stručnjaka iz sustava socijalne skrbi te stručnu literaturu relevantnu za to područje.

1.5 Izrada Smjernica za uključivanje udomljene djece u donošenje odluka vezanih za njihovu budućnost i obitelj u kojoj će odrastati

Rezultati fokus grupa predstavljeni su na stručnom skupu *'I ja želim obitelj'* na kojem su sudjelovali stručnjaci Ministarstva za demografiju obitelj, mlade i socijalnu politiku te sustava socijalne skrbi. Oni su u grupnim raspravama razmijenili primjere dobre prakse, te su uz stručno moderiranje izradili preporuke za uključivanje udomljene djece u donošenje odluka vezanih za njihovu budućnost i obitelj u kojoj će odrastati. Spomenute preporuke, relevantna stručna literatura i iskustvo stručnjakinja ADOPTÉ bili su podloga za izradu Smjernica za uključivanje udomljene djece u donošenje odluka vezanih za njihovu budućnost i obitelj u kojoj će odrastati.

2 ŠTO NAM DJECA GOVORE? – PORUKE DJECE IZ SUSTAVA SKRBI

Poštivanje dječjih stavova i mišljenja u svim postupcima kada je dobrobit djeteta dovedena u pitanje **pravni je standard zajamčen brojnim nacionalnim i međunarodnim zakonima i propisima.** Konvencija o pravima djeteta iz 2007., a posebno Članak 12, osigurava pravo djeteta na slobodno izražavanje mišljenja o svemu što se na njega odnosi te njihovo uvažavanje u skladu s dobi i zrelosti djeteta. U tu svrhu, djetetu se izravno, putem posrednika ili odgovarajućih stručnih službi mora osigurati da bude saslušano u svakom sudskom i upravnom postupku.

U procesu osiguravanja i podupiranja aktivne uloge djeteta u procesu odlučivanja o njegovom smještaju i životu u obitelji, od presudne je važnosti prethodno informiranje i educiranje djeteta. Važno je uzeti u obzir činjenicu da brojni faktori utječu na djetetovu spremnost da se aktivno uključi u proces odlučivanja kao npr. njegovo trenutno emotivno stanje, stupanj informiranosti o njegovim pravima, kvaliteta odnosa s odraslom osobom - stručnjakom te mogući ishodi i izvori podrške.

Koliko pripremimo i podržavamo dječje razumijevanje da bi ono moglo suvereno zastupati svoja prava te sudjelovati u odlukama koje odrasli donose u njihovom interesu? Koliko je izgledno da će dijete moći prepoznati svoja prava, iznijeti svoje mišljenje i tražiti pomoć ako to dijete prethodno nije adekvatno informirano o tome tko je socijalni radnik, što je alternativna skrb, što je udomiteljstvo i posvojenje...?

Djeca bez adekvatne roditeljske skrbi posebno su ranjiva skupina u pogledu osiguravanja njihovih prava na sudjelovanje u procesu odlučivanja, jer se u njemu moraju osloniti na podršku i informacije koje im pružaju odrasli, prvenstveno stručnjaci, koji za dijete predstavljaju nepoznatu i novu osobu uključenu u njihovu skrb. Razumijevanje sustava alternativne skrbi u koji dijete ulazi i uloge stručnjaka u njegovom životu preduvjet je za aktivno sudjelovanje djeteta u procesu odlučivanja u koji će oblik skrbi biti smješteno. **Samo osnaženo, informirano i educirano dijete može brinuti o svojim pravima razmjerno svojoj dobi i zrelosti te zatražiti pravovremenu i adekvatnu pomoć i zaštitu kada je to potrebno.**

U ovom izvještaju svaka tematska cjelina započinje odgovorima djece na postavljena pitanja, jer oni bolje od bilo koje interpretacije stručnjaka ilustriraju njihovo razumijevanje statusa u kojem se nalaze, stupanj informiranosti o pravima koja im pripadaju te mogućnost ostvarivanja tih prava.

Odgovori su tematski grupirani prema sljedećim područjima: **razumijevanje uloge stručne osobe (socijalnog radnika) u procesu odluke o smještaju, održavanje kontakta s nadležnom stručnom osobom, razumijevanje pojmova udomiteljstvo i posvojenje kao mogućih ishoda alternativne skrbi, percepcija djece o njihovoj uključenosti u procesu odlučivanja te način na koji djeca žele biti uključena u proces odlučivanja o njihovom smještaju i životu u obitelji.**

2.1 Odnos sa stručnjacima koje vode postupak smještaja djeteta

Pitanje: Što radi socijalna radnica? Što je njezin posao?

Odgovori djece:

„Da sudjeluje u nekim važnim odlukama.“

„Kad mene mama tuče, ona mi kaže da će to ispraviti, da će razgovarati s njom.“

“Pomaže ljudima... Ona se brine... pregledava kako je u drugoj obitelji.“

„Ona dolazi u nečije kuće i pregledava kakva je kuća i da li se mama brine o djeci.“

„To je učiteljica...“

„Ona pregledava kuću i uzima djecu...“

„Ona nas pita kako nam je tu, hoćemo li se vratiti u dom i tako nešto... ponekad ona kod nas dođe, da vidi kako nam je tamo.“

Svako dijete i mlada osoba u alternativnoj skrbi mora imati osobni, individualni, po mjeri izrađen plan skrbi. Plan skrbi izrađuje i revidira tim stručnjaka, u pravilu socijalnih radnika i psihologa, u suradnji s djetetom. Odgovori djece na pitanje tko je socijalna radnica jasno ukazuju na stupanj njihove (ne)informiranosti o tome tko su osobe koje odlučuju i zajedno s njim planiraju njegovu budućnost i odrastanje u obitelji. **Dijete koje ne razumije ulogu značajnih odraslih osoba** koje su uključene u odlučivanje o njegovoj budućnosti i odrastanje u obitelji **neće prepoznati stručnjaka (socijalnog radnika) kao osobu od povjerenja**, te neće znati da može zatražiti i dobiti njegovu pomoć.

Pitanje: Biste li nazvali svoju socijalnu radnicu da imate problema?

Odgovori djece

„Ne...“

„Ako se nešto dogodi u udomiteljskoj obitelji, onda ju moram nazvati...“

„Poslao bih joj SMS...“

„Mislim da i kada bih znao tko mi je socijalna radnica, da bi to bila zadnja osoba koju bih nazvao...“

„...pa one imaju popravni dom.. one su kao murjaci, mogu me poslati u popravni dom...“

„Ja joj vjerujem... zato jer me ona tu stavila da budem, tu kod tete gdje mogu učiti i to sve...“

„...pa brinula se ona za nas!“

„To je samo njezin posao... rekla mi je sama da je to samo njezin posao i da to radi zbog novaca.. malo je surovo.“

Pitanje: Koliko često vidite svoju socijalnu radnicu?

Odgovori djece:

„Ne poznam ih.“

„Samo sam ih jednom vidio.“

„Nismo ih baš vidjale puno, ali dobre su, vole se šaliti..“

„Rijetko... 5 godina nisu dolazili.“

„Nisu baš dolazile...“

„3 puta u ovih 6 mjeseci su bili... svaki put je došla druga socijalna radnica...“

„Možemo ju nazvati.“

Pitanje: Da li biste voljeli da socijalne radnice dolaze češće?

Odgovori djece:

„Da, jer možda bi se prije riješio taj problem, možda bismo prije bili udomljeni, ali opet... da je to bilo prije, ne bi dobili ovakve udomitelje.“

Danas postoji suglasje stručne zajednice da djeca i mladi imaju pravo sudjelovati u odlukama koje utječu na njihov život. Njihovo mišljenje mora se uzeti u obzir tijekom svakog koraka u procesu odlučivanja o odgovarajućem obliku skrbi. Pružatelji usluga i stručni radnici sustava socijalne skrbi obavezni su pružiti svu potrebnu pomoć i unaprijed pripremiti dijete na promjene. Odgovori djece na pitanje koliko često i kako održavaju kontakt sa svojim socijalnim radnikom upućuju na to da **mnoga djeca nisu imala priliku da budu dovoljno informirana**. Kako bi dijete ili mlada osoba imala prostora za slobodno izražavanje svojih potreba, želja, strahova, ideja i postavljanje pitanja **potrebno je odvojiti vrijeme te s njim stvoriti odnos povjerenja**. Pretpostavka za stvaranje takvog odnosa je dostupnost i učestali kontakt stručnog radnika s djetetom, poznavanje ovlasti stručnjaka socijalne skrbi i uloge koju trenutno imaju u životu djeteta. **Pri tome je iznimno važno da odrasle osobe** – stručnjaci, a s ciljem ostvarivanja kvalitetnog odnosa s djetetom, **provjere razumije li dijete informacije** koje mu daju te otklone eventualne **nejasnoće i strahove**.

Pitanje: Da li ste razgovarali sa socijalnom radnicom o tome kako vam je u udomiteljskoj obitelji?

Odgovori djece:

„Da, jesam.“

„Pita me teta da li bi išao kod mame ili bi želio ostati kod nje.. i ja kažem da bi ostao kod nje, kod tete.“

„Nitko me ništa nije pitao.“

„Ja velim teti da ću ostati [udomiteljici]... a ona veli da to moram reći socijalnoj radnici i mami.“

Otpriblike pola djece sudionika fokus-grupa izjavilo je da je razgovaralo sa svojim socijalnim radnikom o njihovoj **percepciji dobrobiti života u udomiteljskoj zajednici**, dok ih je pola reklo da nisu bili upitani o tome kako im je.

Djeca i mladi u procesu odrastanja i formiranja svog identiteta često trebaju poticaj odrasle osobe za pokretanje određene teme. Izravnim pitanjem i slušanjem što dijete ima za reći o obliku skrbi u kojem se trenutno nalazi gradi se odnos povjerenja i šalje mu se poruka da je sve što stručnjaci poduzimaju u njegovom interesu.

2.2 Razumijevanje pojmova udomiteljstvo i posvojenje

Pitanje: Jeste li razgovarali s nekime do kada ćete ostati smješteni u udomiteljskoj obitelji?

Odgovori djece:

„Ne.“

„Nekad, kao šta ćemo poslije 18? S udomiteljicom smo o tome pričali...“

„Ja pitam tetu do kada ću ja ostati, a ona kaže do 18. godine...“

„Nisam pitao, ali pitao bih udomiteljicu ako bih želio znati...“

„Ja sam rekao da želim ostati tu...“

„Ja ću reći socijalnoj radnici da bih još jednu godinu bio tu.“

Pitanje: Da li je netko s vama razgovarao o posvojenju? Zna li što je to?

Odgovori djece:

„Kada se dijete trajno ukloni iz obitelji...“

„Kada mama mene ne želi vidjeti pa teta mene uzme zauvijek... kao svoje dijete“

„Zakonska odredba u kojoj se govori o tome kako dijete zbog određenih razloga ne može biti kod roditelja pa mora otići ili u dom ili negdje drugdje... „

„To je kad ima čovjek ženu kaj nemre roditi, oni mogu posvojiti djecu...“

„ Posvojenje je kada roditelji posvoje dijete... onda ga socijalna radnica dovede i pita žele li oni dijete... pitaju i dijete isto želi li ono te roditelje...“

„ Posvojenje je to kada netko nema mame i tate pa onda dođe kod nekih udomitelja.“

„Posvojenje je kada slušaš mamu i tatu... i brata...“

„To je kada osvojiš djecu, a dobiješ djecu od socijalnog... kada su djeca pristojna, dobra, ne psuju, ne udaraju.“

Pitanje: Od koga ste dobili informacije o posvojenju?

Odgovori djece:

„Od tete, od učiteljice, od mame i tate...“

„Ja sam po internetu čitao malo o tome, nije mi nitko ništa pričao... bilo mi je dosadno pa sam malo istraživao o tome.“

„Čuo sam za to, ali ne znam što je to...“

„Imam prijateljicu koja je posvojena pa mi je ona pričala o tome...“

„Od udomitelja“

„Televizija... u seriji Krv nije voda...“

„Voljela bih znati više.“

Pitanje: Zna li koja je razlika između udomiteljstva i posvojenja?

Odgovori djece:

„Kod posvojitelja si stalno, kod udomitelja si neko privremeno vrijeme... ne moraš ti stalno biti kod posvojitelja, ali moraš biti do 18 godine... nakon 18 godine možeš otići, ali od početka života do 18 godine moraš biti kod njih.“

„Ja ću reći socijalnoj radnici da bih još jednu godinu bio tu [u udomiteljstvu].“

„Ne.“

Odgovori djece ukazuju da su djeca **u različitoj mjeri, uglavnom nedovoljno, informirana o sustavu skrbi u kojem se trenutno nalaze** te razlikama između udomiteljstva i posvojenja. Neizvjesnost i nedostatak informacija može produbiti osjećaj nesigurnosti i otežati razvoj privrženosti obitelji u kojoj dijete odrasta. Mnoga djeca **nedostajuće informacije traže iz drugih, njima dostupnih, a često neprovjerenih i nesigurnih izvora**. Nedovoljnim informiranjem djece povećava se vjerojatnost stvaranja nerealnih očekivanja i produblivanja njihovih strahova. Stoga je, kako bi djeca razumjela svoja prava te se s manje straha i neizvjesnosti suočila s promjenama koje slijede, iznimno važno realistično i jasno informiranje djece. Pitanje trajnosti pojedinog oblika smještaja mora se raspraviti s djetetom, kao i mogući ishodi i promjene smještaja, stoga **priprema djeteta na promjenu smještaja mora biti proces, a ne jednokratni razgovor**. Informiranost djeci pruža osjećaj sigurnosti, a eventualni strahovi i očekivanja zbog dobivenih informacija su izazovi s kojima se stručnjak mora biti spreman (znati) nositi te djetetu pružiti podršku u procesu normaliziranja i uklanjanja tih strahova i nejasnoća. Ako dijete ne dobije dovoljno detaljnih i jasne informacije postoji vjerojatnost da

će ono ostati **prepušteno svojim strahovima i pogrešnim očekivanjima**. Institucije stoga moraju uložiti u adekvatnu edukaciju stručnih djelatnika te povećati spremnost za suočavanja s dječjim emotivnim stanjima koja često mogu biti preplavljujuća kako za dijete tako i za odrasle.

2.3 Uključenost djece u odlučivanje o njihovoj budućnosti i životu u obitelji

Djeca u sustavu prije dolaska u novu obitelj često prolaze traumatična iskustva poput neadekvatne roditeljske skrbi i izdvajanja iz bioloških obitelji, iskustva praćena osjećajem bespomoćnosti, percepcijom gubitka prava na donošenje odluka o svojoj budućnosti, nemogućnosti utjecaja i izricanja svog mišljenja. Prepoznavanje svojih prava i mogućnosti aktivnog sudjelovanja u novoj obiteljskoj zajednici daje djeci i mladima bez adekvatne roditeljske skrbi mogućnost za novi početak. Mogućnost utjecaja na zbivanja oko njih pruža djeci i mladima osjećaj sigurnosti, jača samopouzdanje i doprinosi razvoju kvalitetnih odnosa u novoj obitelji.

Pitanje: Prilikom posvojenja, da li dijete izabere roditelja ili roditelj izabere dijete?

Odgovori djece:

„Roditelj izabere dijete.“

„Socijalna radnica dovede dijete.“

„Ti ljudi su to dijete negdje našli, onda su malo koji put došli i onda su ga posvojili... ili da neko dijete bude u domu pa je onda udomljen.“

Pitanje: Jeste li razmišljali kada o tome da li biste željeli biti posvojeni?

Odgovori djece:

„Da, ja sam pitao tetu, teta hoću li ja biti posvojen ikada? Pa je teta rekla da da ako mama nastavi biti tako zločesta prema meni...“

„Ja se osjećam kao da sam posvojen iako sam u domu... tata mi je siromašan, znao sam da neću biti posvojen nikada.“

„Nekada nisam dobio odgovore na pitanja o toj temi...a i nisam puno razmišljao o tome.“

Pitanje: Kada biste htjeli više znati o tome, koga biste pitali za te informacije?

Odgovori djece: *Svi odgovaraju: „Udomitelje.“*

Pitanje: Recimo da neko dijete ide na posvojenje, koje informacije mislite da bi dijete trebalo znati o toj obitelji prije nego ga posvoje?

Odgovori djece:

„...gdje žive, s kim žive, kako žive... čime se bave... koliko godina imaju... jel imaju psa, jel vole sportove, da li im se ja sviđam... „

„koliko imaju godina, gdje žive, je li imaju psa, jesu li dobri ili zločesti“

„ništa.. jer se ja na želim posvojiti..., ali za neko drugo dijete... da li imaju playstation, igrice, da puštamo glasno glazbu... koliko imaju godina, jesu li zločesti“

Djeca nedovoljno razumiju što posvojenje može značiti za njih iako je to jedan od mogućih ishoda i promjena u njihovom trenutnom smještaju. Stručnjake iz centara za socijalnu skrb ne prepoznaju kao izvor informacija kojem bi se obratili. Djeca žele imati što više informacija o posvojiteljima i prije prvog susreta, stoga se stručnjaci moraju oboružati svim dostupnim informacijama, jer će tako olakšati prilagodbu djeteta na posvojiteljsku obitelj.

2.4 Način na koji djeca žele biti uključena

Pitanje: Koliko vam je važno da kada se donosi neka odluka o vama, da i vi budete uključeni? Da vas se pita?

Odgovori djece: gotovo svi odgovore: 100%

Pitanje: Zašto vam je važno da sudjelujete?

Odgovori djece:

„Pa zato jer moraju pitati i mene... ako roditeljima paše to ne znači da i meni paše...“

„Pa da ne budu sami... da ljudi koji posvajaju djecu ne budu sami...“

„Ako nešto rješavaju pa da i ja znam što rješavaju, a ne da iz leđa šapuću što će sa mnom raditi.“

Pitanje: Što vas sprečava da izrazite svoje mišljenje?

Odgovori djece:

„Strah, sram... strah da to neće biti dobro, da to nije tako... sram jer nešto kažeš, a oni te čudno gledaju ili ti nešto kažu.“

Pitanje: Što socijalni radnici trebaju znati kada donose odluke?

Odgovori djece:

„Da daju dobar savjet djeci, da se ne plaše budućnosti...“

„Da lijepo razgovaraju s njima...“

„Da će sve biti u redu.. da više s njima razgovaraju...da im daju poticaj neki.“

Djeca žele biti uključena, a njihova spremnost na uključivanje u procese odlučivanja i na izražavanje svog mišljenja razmjerna je uspostavljenom odnosu s nadležnim stručnjakom te kvaliteti pripreme i informiranosti. Prilikom svakog razgovora s djetetom važno je imati na umu moguće emocionalne reakcije i strahove koji ga mogu kočiti te otvoreno razgovarati s djetetom o njima.

Što djeca poručuju stručnjacima?

„Možda da stručnjaci ne budu toliko profesionalni, da im to ne bude samo posao, da malo više uključe osjećaja...to najviše znači.“

Što djeca poručuju drugoj djeci?

„Pa da se ne brinu što će se desiti kasnije i da kažu, iznesu svoja razmišljanja jer je to životna odluka...moraju sami reći svoje mišljenje.“

3 ZAKLJUČAK

Prikupljeni podaci daju uvid u razmišljanja djece i ukazuju u kojoj su mjeri djeca u alternativnoj skrbi informirana o svom statusu i mogućnostima izbora koja su im na raspolaganju.

Rezultati fokus-grupa potvrđuju nalaze istraživanja provedenog 2012. koje govori „*da su djeca zadovoljna s oblikom skrbi - smještaja u kojem se sada (u vrijeme istraživanja) nalaze*“¹. Međutim, **dio djece ne poznaje stručne radnike koji su za njih nadležni**, a sva djeca navode **rijetke susrete** socijalnih radnika s njima. Podaci govore da su **djeca rijetko pitana kako im je u udomiteljskoj skrbi** u kojoj se nalaze, te da su samo **djelomično informirana o mogućem trajanju** boravka u udomiteljstvu.

Djeca u alternativnoj skrbi, sudionici fokus-grupa, **ne prepoznaju nadležne stručnjake kao osobe od povjerenja** od kojih mogu dobiti odgovore na važna pitanja o situaciji u kojoj se nalaze: trajanju smještaja, mogućnosti povratka u biološku obitelj, svojim osjećajima vezanim uz mogućnost povratka, kvaliteti skrbi koju dobivaju, budućnosti, nejasnoćama i strahovima.

Djeca, **djelomično i nedovoljno informirana o posvojenju, ne razumiju dovoljno svoja prava** u procesu posvojenja kao i prava koja proizlaze iz posvojenja, a **praznine u informiranju popunjavaju iz neprovjerenih izvora** poput Interneta, filmova ili vršnjaka u alternativnoj skrbi. S obzirom da je posvojenje, osim povratka u biološku obitelj, jedini trajni oblik skrbi, nedovoljna informiranost o posvojenju negativno **utječe na kvalitetu sudjelovanja u donošenju odluka** kao i na prilagodbu djeteta u posvojiteljskoj obitelji.

Djeca su **izrazila želju da budu uključena** u proces donošenja odluka, a **njihova spremnost na uključivanje u procese odlučivanja razmjerna je kvaliteti odnosa koju imaju s nadležnim stručnim radnicima**, odnosno ostalim odraslim osobama koje za njih brinu. U tom kontekstu **zabrinjavajuće je njihovo nedovoljno poznavanje nadležnih stručnih radnika iz sustava socijalne skrbi** koji bi djeci, za koju su tijekom alternativnog smještaja primarno odgovorni, trebali biti jedini pouzdani izvor informacija.

¹ Žižak, A., Koller-Trbović, N., Jeđud Borić, I. Maurović, I., Miroslavljević, A. i Ratkajec Gašević, G. (2012). *Što nam djeca govore o udomiteljstvu. Istraživanje dječje perspektive udomiteljstva u Hrvatskoj s preporukama za unapređenje*. Zagreb: UNICEF.

4 SMJERNICE ZA UKLJUČIVANJE UDOMLJENE DJECE U DONOŠENJE ODLUKA VEZANIH ZA NJIHOVU BUDUĆNOST I OBITELJ U KOJOJ ĆE ODRASTATI

Prema *Standardima skrbi za djecu izvan vlastite obitelji u Europi* (2007.) dijete u procesu smještaja u alternativnu skrb mora dobiti odgovarajuće informacije o trenutnoj situaciji i mogućim rješenjima u budućnosti, poticaj da izrazi svoje mišljenje te podršku za sudjelovanje u procesu odlučivanja o prikladnom smještaju. Rezultati provedenih fokus-grupa jasno ukazuju na odgovornost svih aktera uključenih u skrb o djeci izvan biološke obitelji, te na potrebu uvođenje jasnih smjernica radi podupiranja uključivanja djece u proces odlučivanja o njihovom smještaju i životu u obitelji.

Smjernice za uključivanje udomljene djece u odluke vezane za njihovu budućnost i život u obitelji rezultat su konzultacija s udomljenom djecom, zaključaka i preporuka sa stručnog skupa *'I ja želim obitelj'*, iskustva stručnjaka ADOPTÉ te relevantne stručne literature.

Na stručnom skupu identificirane su poteškoće s kojima se stručni radnici susreću pri ostvarivanju participacije djece u procesu odlučivanja o njihovom životu u obitelji. One uključuju:

- Stavove roditelja i djeteta prema socijalnom radniku zbog njegove prethodne uključenosti u mjere prije i tijekom izdvajanja djeteta iz biološke obitelji;
- Česte promjene osoba od povjerenja zbog promjena smještaja djeteta;
- Udomitelje koji ne podržavaju posvojenje;
- Dugo trajanje sudskih postupaka koji su preduvjet za određenu vrstu smještaja djeteta;
- Organizacijske aspekte kao npr. hitnost postupka izmještanja djeteta ili promjene smještaja, nedovoljan broj stručnih radnika, promjena stručnjaka zaduženog za vođenje postupka, nedostatak adekvatnog prostora za razgovor s djetetom.

Ovdje ih navodimo jer su važne prepreke koje otežavaju rad stručnih radnika uz preporuku da ih je potrebno šire istražiti i donijeti mjere za njihovo minimiziranje.

4.1 SMJERNICE ZA UKLJUČIVANJE DJECE - uloga centara za socijalnu skrb u osiguravanju aktivne uloge djeteta u odlučivanju o njegovoj budućnosti i obitelji u kojoj će odrastati

Djeca se, u pravilu, izdvajaju iz bioloških i smještavaju u udomiteljske obitelji bez njihove volje i aktivnog sudjelovanja. Iako se ovi postupci vode u njihovom interesu, odlučujuću ulogu imaju odrasli (stručni radnici centara za socijalnu skrb, sudovi, skrbnici). Pri tome, stručni radnici centara za socijalnu skrb jedini predstavljaju kontinuitet tijekom skrbi nad djetetom, jer uobičajeno sudjeluju u procesu izdvajanja iz biološke obitelji, smještavanju u udomiteljsku obitelj, eventualnom premještanju iz jedne udomiteljske obitelji u drugu (ili u ustanovu za djecu) te su prisutni tijekom posvojenja.

Kako bi djetetu olakšali razumijevanje značajnih i često traumatičnih promjena sredine u kojoj živi te odraslih osoba koje za njega brinu, izuzetno je važno razviti osjećaj povjerenja između nadležnih stručnih službi i udomljenog djeteta. Predstavnici nadležnih centara za socijalnu skrb trebaju biti osobe od kojih djeca dobivaju točne i pouzdane informacije o svemu što će im se dogoditi, što te promjene za njih znače te kojima se mogu obratiti za savjet ili pomoć. Kako bi to bilo moguće, potrebno je:

- Razviti odnos povjerenja s djetetom tijekom redovitih i učestalih razgovora, u predvidljivim vremenskim intervalima. Pri tome je važno odvojiti dovoljno vremena za svaki razgovor, razgovarati s djetetom nasamo u njemu ugodnom okruženju;
- Objasniti svoju ulogu, odgovornosti i ovlasti na djetetu jasan i razumljiv način;
- Uključiti dijete u odlučivanje oko slobodnih aktivnosti, nastavku školovanja, budućeg zanimanja te mu osigurati sve za to potrebne tj. dostupne informacije;
- Potaknuti dijete na evaluaciju trenutnog oblika smještaja, pružiti mu mogućnost da izrazi u kojoj mjeri su njegove potrebe u tom smještaju zadovoljene;
- Objasniti djetetu kada i u kojim situacijama se može (treba) obratiti za pomoć;
- Ponuditi kontakt koji dijete može koristiti, po mogućnosti bez potrebe uključivanja druge odrasle osobe.

Izuzetno je važno pojasniti djetetu moguća rješenja u budućnosti, bilo da je to povratak u biološku obitelj, trajno udomiteljstvo ili posvojenje, vodeći pri tome računa da dijete u potpunosti razumije značaj svakog od mogućih rješenja za njega i njegovu budućnost:

-
- Pojasniti razlike, uvjete i posljedice povratka u biološku obitelj, udomiteljstva i posvojenja;
 - Informirati dijete o tome što bi posvojenje promijenilo u njegovom životu (ako su stvorene pretpostavke za posvojenje),
 - Objasniti djetetu tko su sudionici u donošenju odluka i na koji način ono može sudjelovati u odlučivanju;
 - Potaknuti dijete da izrazi što ga u svakoj od mogućih opcija brine, čemu se raduje, čega se eventualno boji;
 - Razgovarati s djetetom o važnosti i načinu održavanja emocionalnih veza s važnim osobama u njegovom životu (biološka braća/sestre, prijatelji, udomitelji);
 - Pružiti djetetu priliku da u sigurnom okruženju postavlja pitanja i izražava mišljenje, temeljeno na potpunim i pouzdanim informacijama;
 - Ispitati moguće strahove ili netočne dojmove o bilo kojem rješenju, zasnovane na nepouzdanim informacijama i utjecajima Interneta, medija, udomitelja, prijatelja itd.;
 - Osigurati djetetu sve relevantne informacije o posvojiteljima (u slučaju kada je to izabrana mogućnost i kada su identificirani potencijalni posvojitelji) njihova imena, dob, mjesto i način života, informacije o njihovoj užoj i široj obitelji, načinu provođenja slobodnog vremena, izgledu mogućeg vrtića/škole, itd.;
 - Dati djetetu vremena da promisli o svojim stavovima i emocijama, da ih izrazi bez osude te da ih eventualno promijeni.

S obzirom da su djeci udomitelji često izvor informacija i savjeta važno ih je uključiti u proces informiranja i konstruktivne podrške na način da ih se:

- Educira da razumiju svoju ulogu u procesu pripreme i shvate da stavovi udomitelja značajno utječu na emocionalnu dobrobit djeteta i njegovu prilagodbu novoj obitelji;
- Pripremi na odlazak djeteta i rastanak s djetetom za koje su često emocionalno vezani;
- Pripremi na moguće strahove djeteta i uključi u proces posvojenja kako bi za dijete ta promjena bila što bezbolnija;
- Senzibilizira na važnost susreta udomitelja i posvojitelja i razmjene važnih informacija vezanih za dijete.

4.2 SMJERNICE ZA UKLJUČIVANJE DJECE - uloga udomitelja u osiguravanju aktivne uloge djeteta u odlučivanju o njegovoj budućnosti i obitelji u kojoj će odrastati

Udomitelji su značajne odrasle osobe u životu djeteta. Njihovi stavovi i pripremljenost na promjenu smještaja djeteta utječu na (ne)spremnost djeteta za posvojenje. Kako bi udomitelji mogli biti podrška djeci u odlučivanju žele li biti posvojeni ili ne, važno je njihovo preispitivanje vlastitih stavova i emocija zbog odvajanja od djeteta. S obzirom na odnos koji imaju s djetetom o kojem skrbe, stavovi i emocije udomitelja imaju značajan utjecaj na stavove i emocije djeteta. Upravo zbog toga ključna je podrška udomitelja u informiranom odlučivanju djece. Preporuča se da udomitelji:

- Prepoznaju sebe kao važnog sudionika procesa, te svoje stavove, eventualne sumnje i strahove podjele s nadležnim stručnim radnicima centara za socijalnu skrb - NE s djetetom;
- Razgovaraju s djetetom o razlici između udomiteljstva i posvojenja i rasprave sva pitanja s tim u svezi;
- Provjere djetetovo razumijevanje procesa i promjena koje slijede;
- Pomognu djetetu u razbijanju potencijalnih strahova;
- "Dozvole" djetetu izbor/e koji ih mogu odvesti u druge obitelji, kao i emocionalno vezivanje uz druge ljude (posvojitelje);
- Pripreme dijete na promjenu smještaja, dogovore način održavanja kontakta nakon posvojenja s njima i drugim bliskim ljudima;
- Podijele sve važne informacije za djetetovu dobrobit sa stručnjacima i posvojiteljima.

4.3 SMJERNICE ZA UKLJUČIVANJE DJECE - kako ostvariti pravo djeteta na odlučivanje o njegovoj budućnosti i obitelji u kojoj će odrastati

Iskustva stručnjaka iz sustava socijalne skrbi i stručnjaka ADOPTTE služila su i kao osnova za formiranje smjernica o načinu na koji je potrebno razgovarati s djecom različite dobi i zrelosti s ciljem podupiranja aktivne uloge djeteta u procesu informiranja i odlučivanja o prikladnom obliku smještaja i svim drugim odlukama važnim za djetetovu dobrobit te zdrav rast i razvoj.

Dijete ima pravo:

- biti informirano o svim odlukama koji odrasli donesu u njegovom interesu kada se stvore pretpostavke za iste, ali i u svim periodima između,
- dobiti prostor za izražavanje vlastitog mišljenja koje se mora uzeti u obzir prilikom svake odluke, nakon 12 godine dijete ima pravo prihvatiti ili odbiti postupak posvojenja,
- dobiti realistične, istinite i razumljive informacije o tome tko vodi njegov postupak smještaja, o svim nadolazećim promjenama i mogućim ishodima te kontakt za pomoć,
- biti potaknuto na raspravu o njegovom doživljaju oblika skrbi u kojem se trenutno nalazi, o tome koliko su njegove potrebe u tom smještaju zadovoljene i dobiti podršku u procesu osiguravanja njegovih prava,
- dobiti pomoć nadležne osobe ukoliko stručni radnik s njim ne održava kvalitetan kontakt.

Svako dijete u situacijama velikih promjena, osjeća strah i nesigurnost, a zadaća je odraslih da mu pouzdanim informacijama, dobivenih od osoba kojima vjeruje, taj osjećaj straha i nesigurnosti smanje. Dijete može osjećati strah od neizvjesnosti, strah od neprihvatanja, strah od gubitka veze s njemu bliskim osobama (udomiteljima, prijateljima). Stoga je važno razgovarati s djetetom o tim strahovima te održavanju emocionalnih veza s njemu bliskim osobama (vršnjacima, braćom/sestrama, udomiteljima).

Kako razgovarati s djetetom do 6 godina

Tko razgovara? Stručni radnik nadležnog centra za socijalnu skrb kojeg dijete poznaje i kojem vjeruje.

Udomitelj ili posvojitelj u čiju obitelj dijete dolazi, uz prisutnost stručnog radnika, treba pristupiti djetetu te jasno izraziti želju da se brine o djetetu.

Kada? Prije izdvajanja ili posvajanja. Izuzetno je važno prethodno stvoriti odnos s djetetom, tako da razgovor o izdvajanju iz biološke/udomiteljske obitelji ili razgovor o posvojenju ne bude prvi kontakt s djetetom.

Gdje? U djetetu poznatom i sigurnom prostoru.

Kako? Kroz igru, korištenjem slikovnica i drugih kreativnih tehnika. Pitati konkretna pitanja, odgovoriti na dječja pitanja. Ponavljati djetetu stvari koje ga zanimaju. Koristiti konkretne opise i opipljive predmete koji predstavljaju ono što dijete očekuje (npr. fotografije kuće u koju dolazi, obitelji). Objašnjavati djetetu proces smještaja korak po korak, neposredno prije svakog događaja i promjene.

Mogući strahovi i nejasnoće: osigurati razumijevanje trajnosti smještaja, prepoznati mogući strah od odbacivanja, pokušati približiti novu okolinu djeteta uvjetima koje je imao u prethodnom smještaju, a radi stvaranja osjećaja sigurnosti, omogućiti da dijete sa sobom ponese drage igračke i druge predmete za koje je vezano

Kako razgovarati s djetetom starijim od 6 godina

Tko razgovara? Stručni radnik nadležnog centra za socijalnu skrb preuzima inicijativu i odgovornost za kvalitetnu informiranu pripremu djeteta na promjenu smještaja. Susreti se odvijaju višekratno. Centra za socijalnu skrb uključuje u proces pripreme sve odrasle osobe i/ili stručnjake koji trenutno skrbe za dijete (npr. stručnjaci u domovima za djecu, udomitelji)

Kada? Prije promjena smještaja, redoviti višekratni razgovori, razmišljajući o pripremi djeteta kao procesu, a ne događaju.

Gdje? Razgovor s udomiteljima ili udomiteljima i djetetom može se odvijati u njihovom domu. Razgovor s djetetom nasamo potrebno je provesti na mjestu koje dijete može doživjeti privatnim.

Kako?

- Pojasniti ulogu socijalnog radnika i drugih stručnjaka;
- Detaljno informirati dijete o smještaju i obitelji u koju dolazi, ponuditi pozitivne i realistične informacije;
- Uključiti dijete – pitati ga za mišljenje, dati mu priliku da priča i postavlja pitanja;
- Identificirati moguće strahove i nejasnoće, normalizirati različite i kompleksne dječje osjećaje, biti spreman na emocije kao što su ljutnja ili tuga, nezainteresiranost (nespremnost) za razgovor, potaknuti dijete da prepozna i izrazi osjećaje koje su u pozadini ovih emocija i reakcija;
- Provjeriti u kojoj mjeri je dijete razumjelo informacije, tražiti da ih prepriča;

-
- Istaknuti kada i kojim situacijama dijete od vas može dobiti pomoć, najaviti telefonske razgovore, ponuditi kontakt i ponovni susret;
 - Uključiti udomitelje u razgovor s djetetom, ali što više razgovarati nasamo s djetetom.

5 LITERATURA

1. Ajduković, M. i Franz, B. (2005). Problemi u ponašanju i emocionalni problemi djece prema vrsti izvandomske skrbi u Hrvatskoj. *International Journal of Social Welfare*, 14, 163-175.
2. Ajduković, D. i Ajduković, M. (2004). Model evaluacija projekta „Uvođenje supervizije u sustav socijalne skrbi“. *Ljetopis Studijskog centra socijalnog rada*, 11, 5-41.
3. Bissell, M. i Geen, R. (2006). Fostering progress. *Children's Voice*, 14, 26.
4. Brajša Žganec, A., Franc, R., Merkaš, M., Radačić, I., Šerić, M. i Šikić-Mićanović, L. (2011). *Analiza stanja prava djece i žena u Hrvatskoj*. Zagreb: UNICEF.
5. Brajša Žganec, A., Kuterovac Jagodić, G. i Škrabić Aničić, I. (2005). Funkcioniranje obitelji i važnost obitelji za razvoj djece u udomiteljstvu. Brajša Žganec, A. Keresteš G. i Kuterovac Jagodić, G. (ur.). *Udomiteljstvo: skrb o djeci izvan vlastite obitelji. Priručnik za edukaciju stručnjaka*. Zagreb: Udruga za inicijative u socijalnoj politici.
6. Browne, K. (2005). A European survey of the number and characteristics of children less than three years old in residential care at risk of harm. *Adoption and Fostering Journal*, 29, 23-33.
7. Chapman, M., Wall, A. i Barth, R.P. (2004). Children's voices: the perceptions of children in foster care. *American Journal of Orthopsychiatry*, 74, 293-304.
8. Daly, F. i Gilligan, R. (2005). *Lives in foster care. The educational and social support experiences of young people aged 13 to 14 years in lone term foster care*. Pribavljeno s adrese <http://www.dcy.gov.ie/documents/research/LivesinFosterCareNo22.pdf>
9. Dent, V. (2001). *Don't prejudge teens in care*. Pribavljeno s adrese <http://sparkaction.org/node/317>
10. Dozier, M., Stovall, K.C., Albus, K.E. i Bates, B. (2001). Attachment for infants in foster care: the role of caregiver state of mind. *Child Development*, 75, 1467-1477.
11. Družić Ljubotina, O., Kletečki Radović, M. i Jelača, N. (2005). Socio-demografska obilježja i iskustva udomiteljskih obitelji. *Ljetopis Studijskog centra socijalnog rada*, 12, 89-105.
12. Griffin, J.D. (2004). *Growing up in foster care: a qualitative study of the relational worlds of foster youth*. Doctoral dissertation. The University of Texas at Austin.
13. Kregar, K. (2004). Socijalna podrška djece smještene u dječjim domovima i udomiteljskim obiteljima u Republici Hrvatskoj. *Ljetopis socijalnog rada*, 11, 229-248.

-
14. Kregar Orešković, K. i Rajhvajn, L. (2007). Obilježja života i psihosocijalne potrebe mladića i djevojaka koji odrastaju u udomiteljskim obiteljima. *Ljetopis Studijskog centra socijalnog rada*, 12, 67-88.
 15. Messing, J.T. (2005). *From the child's perspective: a qualitative analysis of kinship care placements*. National Abandoned Infants Assistance Resource Center: University of California at Berkeley.
 16. Petrović, D. (2011.), prijevod. *Djeca i mladi u alternativnoj skrbi: upoznaj svoja prava!* Nakladnik: SOS Dječje selo Hrvatska i Forum za kvalitetno udomiteljstvo djece.
 17. Radočaj, T. (2005). Deinstitutionalizaciju treba početi od najmlađih. *Dijete i društvo*, 7, 355-368.
 18. Samuels, G.M. i Pryce, J.M. (2008). What doesn't kill you makes you stronger: survivalist self-reliance as resilience and risk among young adults aging out of foster care. *Children and Youth Services Review*, 30, 1198-1210.
 19. Sladović Franz, B. i Mujkanović, Đ. (2003). Izdvajanje djece iz obitelji kao mjera socijalne skrbi. *Ljetopis socijalnog rada*, 10, 229-242.
 20. Vasta, R., Haith, M.M. i Miller, S.A. (2004). *Dječja psihologija*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
 21. Wilson, K., Sinclair, I., Taylor, C., Pithouse, A. i Sellick, C. (2004). Fostering success. An exploration of the research literature in foster care. SCIE Knowledge review 05. Social Care Institute of Excellence.
 22. Wilson K., Sinclar, I. i Gibbs, I. (2000). The trouble with foster care: the impact of stressful events on foster carers. *British Journal of Social Work*, 30, 193-209.
 23. Whiting, J.B. i Lee III, R.E. (2003). Voices from the system: A qualitative study of foster children's stories. *Family Relations*, 52, 288-295.
 24. Zakon o udomiteljstvu. *Narodne novine*, br. 90/2011, 78/2012.
 25. Zakon o socijalnoj skrbi. *Narodne novine*, br. 130/17.
 26. Žižak, A., Koller-Trbović, N., Jeđud Borić, I. Maurović, I., Miroslavljević, A. i Ratkajec Gašević, G. (2012). *Što nam djeca govore o udomiteljstvu. Istraživanje dječje perspektive udomiteljstva u Hrvatskoj s preporukama za unapređenje*. Zagreb: UNICEF.
 27. Žižak, A. (2008). *Udomiteljstvo djece u Hrvatskoj: analiza stanja i prijedlog smjernica*. Zagreb: UNICEF.